

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

TEHCİR TÜRKÜLERİ
Anılarda Ermeni Soykırımı

Anılarda Ermeni Soykırımı

ve

Tehcir Şarkıları

Özgün Belgelerden Derleyen : Hacı Orman

Birinci Baskı : İstanbul, Ocak 2005

Sanat ve Hayat'ın armağanıdır, parayla satılmaz.
Kaynak belirtmek koşuluyla her türlü alıntı yapılabilir.

Sahibi : Kolektif Yapım Yayın Org. Ltd. Şti. Adına Aynur Özbakır

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Aynur Özbakır

Yayın Komisyonu : Kutsiye Bozoklar, Hacı Orman,
Muharrem Demircioğlu

Yayın Komisyonu Başkanı: Kutsiye Bozoklar

Genel Yayın Yönetmeni : Hacı Orman

Halkla İlişkiler : Derya Demircioğlu

Yönetim yeri: Osmanaga Mah. Mürver Çiçeği Sk. Mürver Apt. No: 1, D: 12

Kadıköy / İstanbul Tel: 0216 346 85 70 e-mail: beksav@ttn.net

Teknik Hazırlık ve Görsel Kompozisyon : Sanat ve Hayat Dergisi

Baskı : Kaya Matbaacılık Tel.: 0212 - 656 62 20

İÇİNDEKİLER

Sunuş	
<i>Ragıp Zarakolu</i>	5
Uluslararası Çatışmalarda Soykırımın Önceden Sezinlenmesi ve Önlenmesi	
<i>Vahakn N. Dadrian</i>	9
1909 Adana Katliamını Hazırlayan Şartlar	
<i>Vahan Dadrian</i>	23
Armen Garo Üzerine	
<i>Simon Vratzian</i>	45
Anılarda Ermeni Soykırımı ve Yaşayan Görgü Tanıklarının Türkçe Şarkıları	
<i>Verjine Svazlian</i>	71
Ermeni Halkının Kayıpları	
<i>Alexander Keshishian</i>	101

Ayşenur Zarakolu'nun değerli anısına...

SUNUŞ

Okurlarımız için hazırladığımız Ermeni Sorunu konulu üçüncü derlemede de, Türkçe'de yine ilk kez yayınlanan belge ve incelemelere yer veriyoruz.

Kısa süre önce, "Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza" (Belge Yayınları, 2005) adlı incelemesini yayımladığımız Vergine Svazlian, 50 yıldır 1915 Ermeni Tehciri'nden sağ kurtulanların anılarını ve tanıklıklarını toparlamakta. Aynı zamanda bir antropolog ve folklorist olan Prof. Dr. Svazlian'ın İstanbul Ermenileri, Klikya Ermenileri, Musa Dag Ermenileri'nin folklor ve gelenekleri ile de ilgili çok ilginç çalışmaları var. Vergine Svazlian'in "Anılarda Ermeni Soykırımı ve Yaşayan Görgü Tanıklarının Türkçe Türküleri" başlıklı uzun makalesi ise, ağırlıkla tehcir kurbanlarının Türkçe olarak duygularını yansıttığı ezgileri derleyerek değerlendiriyor. Bütün Anadolu insanların yaptığı gibi Ermeni insanı da acılarını türkü formatı içinde dışa vuruyordu. Bunu yaparken orijinal türküler yarattığı gibi bilinen türkülere yaşanan gerçekliği yansıtan sözlerin uyarlandığı da oluyordu. Bugün özellikle Anadolu'dan sürülenlerden sağ kalanların yogun olduğu Lübnan ve Suriye'de ikinci, üçüncü kuşak, evde büyüklerin konuştuğu Türkçe'ye kırık da olsa

vakif. Ve Anadolu'da konuşulan Türkçe'nin değişik ağzlarının da izlerini sürdürdüğünü görüyoruz. Derlenen bu türküler Ermeni trajedisinin daha değişik bir boyutuna dikkat çekiyor.

Simon Vratzian'in "*Armen Garo Üzerine*" başlıklı yazısı ise, aslında Armen Garo'nun Anılarına önsöz olarak kaleme alınmış. Armen Garo, aslında döneminin ve Ermeni devrimci hareketinin eylemciliği ile dikkat çeken ilginç kişiliklerinden biri idi. Abdülhamit döneminde Osmanlı Bankası baskınına örgütleyenler arasındaydı. Bu baskın sırasında, Osmanlı Bankası'nın Fransız olan müdürünün, bu olayın yeni kısımlara yol açacağını söylemesi üzerine, "*biraz insanımızı yitirsek bile, uluslararası kamuoyunun dikkatini çekeriz*" demesi de, o dönemin eylem tarzı ve mantalitesi bakımından önemli bir ipucudur bence. Amaçları Anadolu'daki kısımlara uluslararası arenada dikkat çekmekti, ama eylem Anadolu'dakilerin yanında İstanbul'da da bir kıyımın başlatılmasına neden oldu. 1908 devriminden sonra "*Hürriyet kahramanlarından*" biri olarak ülkeye dönüş yaptı. Taşnak Partisi, yani Ermeni Devrimci Federasyonu ile seçim ittifaki kuran İttihat Terakki Partisi listesinden Meclis'e Erzurum milletvekili olarak girdi. 1913'ten sonra "Ermeni Reform Paketi" görüşmeleri sırasında İttihatçılar ile arası açıldı. Bundan dolayı 1914 seçimlerinde seçilmedi. İttihatçıların 1. Dünya Savaşı'na katılma kararından sonra Rusya'ya geçerek, gönüllü birliklere katıldı. Bu olay İttihatçılar tarafından tehcir gerekçesi yapıldığı gibi, Ermeni çevrelerince de, İttihatçılara fırsat verdiği için eleştirildi. Erzurum'da Osmanlı Bankası Müdürü olan kardeşi kaçınılarak öldürüldü. Alman belgelerine göre kızlarını jandarına subayları aldı. Ailesinden hemen hemen hiç kimse sağ olarak bırakılmadı. Armen Garo ile ilgili bir diğer yazımızı

"Köksüz" dergisinin birinci sayısında okuyabilirsiniz.

Geçen yıl ve bu yıl toplu makalelerini iki cilt halinde, "Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller" ve "Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı" başlıkları altında yayınladığımız (Belge Yayınları 2004 ve 2005) Prof. Dr. Vahan Dadrian'ın, bu derlemelerde yer almayan "1909 Adana Katliamını Hazırlayan Şartlar" başlıklı makalesi ise, bir anlamda 1915 yılındaki trajedinin habercisi olan 1909 Adana Olayı'nı otopsi masasına yatırıyor. 31 Mart olayı ile üstüste gelen Adana olayı bir yandan da İttihatçıların gerileşmesinin, kendi hürriyet ideallerinden vazgeçmesinin de bir habercisi idi. 31 Mart Olayları sırasında, Ermeniler İttihatçı önderlerin saklanması yardımcı oldular. Ama bundan dolayı teşekkür aldıkları söylenemez. Adana'da gericilik, 1908 devriminin hazırlayıcılarından saydığı Ermeni toplumu cezalandırdı. Bir çok Ermeni gönüllü, devrimi savunan Hareket Ordusuna katıldı. Ama Adana olaylarını yatıştırırmaya gelen askeri birlikler de Ermeni mahallelerine yönelik saldırıda yerlerini aldılar, kıyım, yağma, yıkma ve yakmaya katıldılar. Adana'da harekete geçirilen 'toplumlar arası nefrete yönelik mekanizmalar' yalan haber yayma, camileri ajitasyon merkezi gibi kullanma yöntemleri sadece 1915 yılında değil, çok sonraları 6-7 Eylül olayları sırasında da ve 1978 Maraş olaylarında da, azınlıklara, alevilere ve sola karşı kitlesel saldırı ve kıyımlarda da kullanıldı. Adana Olayları ile ilgili olarak kadın hakları savunucusu Zabel Yeseyan'ın Adana tanıklıkları üzerine bir yazıyı da, "Uzun Yürüyüş" dergisinde daha önce yayınlamıştık.

Prof. Dr. Vahakn N. Dadrian'ın, "Uluslararası Çatışmalar-da Soykırımın Önceden Sezinlenmesi ve Önlenmesi / Tarihten Bazı Dersler" başlıklı makalesi de, yeni soykırımların yaşanmaması ve insanlığa karşı yeni suçlar

işlenmemesi için neler yapılması gerektiğini hatırlatıyor bizlere. Bunun en önemli adımı ise, bizdeki faşizan çevreleri çok kızdıran bir yaklaşım, yani kendi tarihimize yüzleşmek. Neo-Nazi hareket ne yazık ki, ülkemizde "Ermenileri gerekirse yine öldürürüz" diyecek kadar utanmaz ve pervasız. Bu ülkenin demokratları ve devrimcilerinin üzerine sorumluluk düşüyor. Çünkü, faşizm ve onun en aşırı modeli olan Nazizm açısından, "bir gün herkesin sırası gelir".

Sanat ve Hayat dergisine ve BEKSAV'a, büyük bir insanlık tragedyasının 90. yıldönümünde yaptığı basın açıklamasından ve burada daha önce hazırladığımız belgeleri sunduğu ve soykırım türkülerinden 3 örneği seslendirerek insanlığın acısını bölüştüğü için, yeni sayısı ile yeni bir derlemeyi okurlarına iletmesi için teşekkür ederim.

Ragıp Zarakolu

ANILARDA ERMENİ SOYKIRIMI
VE
YAŞAYAN GÖRGÜ TANIKLARININ TÜRKÇE ŞARKILARI

Son yıllarda Ermeni Soykırımı'nın korkunç olaylarına karşı ilgi arttı, özellikle de Türk tarihçiler hakiki tarihsel olguları çarpıtmaya çalıştıkları zaman. Bu açıdan tarihsel nitelikli, söz konusu olayların yakın etkisi altında yaratılmış halk anıları ve şarkıları, yayınlanmış resmi belgelerin yanı sıra önemli tarihsel-bilişsel değer taşır; bununla birlikte çeşitli nedenlerle Ermenistan'da hemen hemen hiç yazılmamış ve incelenmemişlerdir.

1950'lerden itibaren kendi inisiyatifimizle, Soykırım'dan kurtulmuş görgü tanıklardan çok sayıda anı, halkbilim malzemeleri ve özellikle tarihsel konuşmalar ve şarkıları yazmaya başladık. Batı Ermenistan, Kilikya ve Anadolu'nun Ermeni nüfusunun yaşadığı bölgelerinden göç ederek Anayurt'a yerleşmişlerdi. Soykırım'la ilgili topladığımız halk bilim malzemeleri ikiz kitabımızda yer aldı.

Anayurda yerleşen Batı Ermenistanlılardan derlediğimiz anıların yanı sıra (sayıca yüzden fazla), tarihsel nitelikli çok sayıda şarkı da gün ışığına çıktı. Bunlar basit halk diliyle

Türk hükümetinin organize ettiği, bir buçuk milyondan fazla, Ermeni'den silah toplanmasını, zorla göç ettirmeyi, katliamı yeniden ortaya kor; ayrıca Batı Ermenistanlıların haklı ve soylu mücadelelerini dokunaklı ve etkileyici bir biçimde anlatır.

Bu halk şarkıları hem Ermenice hem de Türkçe olarak yaratılmıştır.

Türkçe şarkılarla ilgili olarak, aşağıdaki özelliklerle karakterize edildikleri belirtilmelidir:

1- Ermeni halkının batı kesimine dayatılan tarihsel olayların yakın etkisi altında yaratılan bu şarkılar tarihsellikte doludur.

2- Farklı versiyonlar ve değiştirmelerle benzer şarkılar eş zamanlı olarak yaratılmıştır. Bu tarihsel popüler niteliğinin kanıtı olan bir olgu.

3- Söz konusu şarkılar Türkçe yaratılmış olsa da, aslında Ermeni kökenlidir.

Geçmişte "tek bir Ermenice söz söyleyenin dili kesilirdi, dolayısıyla Kilikya'nın çok sayıda bölgesinde (Sis, Adana, Tarsus, Antep) ve çevresinde yaşayan Ermeniler anadillerini kaybetti" ya da "Türklerin baskı ve zulmü o kadar ağırdı ki, Küçük Asya'nın öteki Ermeni nüfuslu büyük şehirleri gibi, Ermenice konuşan Antep ili Türkçe konuşur hale geldi. Ve Ermeni diline son korkunç darbe, Ermenice konuşanların dilini kesen Yeniçerilerden geldi," yorumlarını yapan anlatımlar vardır.

19. yüzyıl sonuyla 20. yüzyıl başında yaşamış olan etnograf Sarkis Haykovni, bu dönemin Batı Ermenistanlılarının siyasal, ekonomik ve ruhsal durumları hakkında şöyle yazmıştır: "Türk mollaları Ermenice'yi yasakladı ve yedi Ermeni sözcüğünün kullanılması dine küfür olarak görüldü, bu suça beş koyunluk ceza getirildi."

Son olarak şu Ermenice halk şarkısı da bu olguyu doğrular:

Okula girip tuttular öğretmeni

Ah, ne yazık!

Agzını açıp kestiler dilini,

Ah, ne yazık!

Çünkü öğretmen Ermeni çocuklara Ermenice öğretmeye cüret etmişti.

Zorunlu göç sırasında tacizler daha da şiddetli oldu.

İki halkın manevi kültürlerinin etki ve etkileşimlerini dik-kate almamak mümkün değildir.

Ermeni yer ve insanların adları, Ermenice sözcük ve deyimler bu Türkçe şarkılarda yetersiz Türkçe bilgisiyle yer almıştır. ¹

Bu şarkılar kendi dönemlerinde yaratılmış, yayılmış, ağızdan ağıza geçerek kalıcılaştı ve çok farklı yeni versiyonlara yol açan bir işlenmişliğe maruz kalmıştır.

Yukarıda sözü edilen tüm savlar, tarihsel nitelikli Türkçe halk şarkılarının baştaki dil sentezi düzeyini temsil eden acil siyasal koşullar altında yaratıldığının sağlam gerekçelerini oluşturur.

Aktaranlar, Soykırım'ın ve sonrasında gelişen olayların sonucunda Batı Ermenistan (1915), Kilikya (1921) ve Anadolu'daki çeşitli Ermeni bölgelerinden (1922) zorunlu göçe tabi tutulan, tarihsel doğal beşiklerinden sürülen Ermeniler'dir.

Bu tarihsel olayların sonucunda Batı Ermenistan'da yaşayanların büyük kısmı yok edildi, mucize eseri kurtulanlar da eşyaları yağmalandıktan sonra sürgün yollarına düştü.

Dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşamaya devam eden görgü tanıklarından çoğu İstanbul, Yunanistan, Fransa, Balkan ülkeleri, Suriye, Lübnan, Mısır, Irak ve çeşitli kolonilerden ana-yurtları Ermenistan'a geldiler ve eski yurtlarını simgeleyen yeni yerleşim yerleri kurdular: Nor (Yeni) Arapkir, Nor Kilik-

ya, Nor Zeytoun, Nor Hadjn, Nor Maraş, Nor Antep, Moussa Ler, Yedessia (Urfa) ve diğerleri.

Bu korkunç trajedinin görgü tanıkları olan eski kuşağın sayısız temsilcisi (230 anlatıcı) Türklerin büyük bir vahşetle ane babalarını parçalara ayırdıklarını ve kız kardeşlerini taciz ettiklerini gözyaşlarıyla bize anlattılar.

Anlatıcılar arasında Musa Dag'dan Hovhannes Dudaklian ve karısı Sima, Poghos Soopkukian, Serop ve Grikor Gyozalian ve Mariam Baghdishian; Zeytun'dan, Karapet Tozlian, Hovsep Bstikian, Eva Chulian ve Gayane Atoorian; Maraş'tan Yevguine, Mayikian ve Mayranoosh Vartian; Antep'ten Arshaluys ve Hakop Djerdjian, Nuritsa Kyurkdjian ve Gevork Hekemian; Beylan'dan Claroohi Baharian ve Gevork Gyozalian; Urfa, Satenik ve Aharon Mankrian'dan Khoren, Khacher ve Nvart Ablabootian; Hadjn'dan Nazeni Satamian ve Yervand Albarian; Mersin'den Soghomon Yetenekian; Fendecak'tan Harutyán Alboyardjian; Harput'tan Mariam Khalburdjian, Tagooohi ve Garegin Turudjikian; Tigranakert'den Azniv Teroonian; Arapkir'den Serpooohi ve Petros Kikishian, Louse ve Nazaret Varzhapetian; Konya'dan Satenik Guyumdjian; Van'dan Armenik Yeganian; Bitlis'ten Tagooohi Antonian; Malatya'dan Siranoosh Tashdjian; Sebastia'dan Sooren Sarkisian; Kayseri'den Poystar Yergat ve Batı Ermenistan, Kilikya ve Anadolu'nun Ermeni nüfuslu bölgelerinden pek çok başka insan vardı. Bunların çoğu bugün artık yaşamıyor, anıları önünde saygıyla egiliyoruz.

Sultan Abdülhamit'in devrilmesinden ve 1908 Anayasası'nın ilanından sonra, hükümeti kuran Jön Türkler Abdülhamit'in katliam politikasını benimsedi ve Pan-Türk ve Pan-İslam ideolojisiyle Osmanlı İmparatorluğu'nu korumaya çalışmakla kalmadılar, Ermenileri ve diğer bağımlı halkları yok etmeye, asimile etmeye ve zorla Türkleştirmeye ve evrensel

bir Pan-Turancı devlet yaratmaya da çalıştı.

Bu tarihsel-politik koşullar altında 1909'da Adana'da "Kilikya Gecesi" organize edildi. Bu gece Ermenilerin belleklerinde "kıyma Adana" olarak yer etti. Serpooohi Makarian (1903 doğumlu) ve Mikael Keshishian (1904 doğumlu) anlatılarında bu geceye tanıklık etmektedir.

Derinlik ve açıklayıcılıkla dolu olan aşağıdaki şarkı bu tarihsel olayların ilk izlenimleri altında yaratılmıştır.

*Hey çamlar, çamlar, al açık çamlar!
Her güneş vurunca saktız damlar,
Of, of, Adana ırmağı leş ilan kanlar!
İşte geldim sana kıyma Adana.
Of, of işte gördüm sizi, kıyma çocuklar!*

Bu aslında Soykırım'ın başlangıcıydı. Jön Türkler bu olayla Ermeni halkının toptan yok edilmesine hazırlık yapıyorlardı. Birinci Dünya Savaşı başladığında aradıkları fırsatı buldular.

Her yana yayılan bu savaş aşağıdaki halk şarkısında da yansıtılmaktadır:

*Pencereden yel geliyor,
Bak dışarı kim geliyor,
Deste deste gül geliyor,
Ölüm bana zor geliyor,
Uyan sultan, zalim uyan,
Kan ağlıyor cümle cihan!*

Baharın uyanışı, "demet demet güller" in güzel görüntüleri, ölüm dehşeti (savaş) ve ülkenin hakimi zalim sultanın "tüm dünya kan ağlarken" halkın kaderine kayıtsızlığıyla büyük bir tezat yaratmaktadır.

Aslında bu dönem, Ermeniler de dahil olmak üzere Türkiye'de yaşayan Hıristiyan'ların yerlerinden edildiği ve silahların toplandığı dönemdi. Türk polisi "silah" arama bahanesiyle Ermeniler'in evlerini yakıp yıktı, eşyalarını yağmaladı, bir çoğunu tutkalayıp öldürdü. Aşağıdaki Türkçe-Ermenice şarkı benzer olaylarla yaratılmıştır:

-Ulan gavur, doğru söyle

senin martini var imiş?

-Hayır efendim! İftiradır.

Bilmem görmedim

Bilmem görmedim.

Sonra gizli gizli Ermenice ekler:

-Duvarda asılı olduğunu söylemem.

-Ulan gavur doğru söyle

Sen Serop paşayı tanırsın?

-Hayır efendim! İftiradır,

Bilmem görmedim

Bilmem görmedim.

Sonra Ermenice gizli gizli ekler:

Biliyorum söylemem

Ermeni halkına ihanet etmem,

Seferberlik bahanesiyle yaşları 18 ila 45 arasında değişen Ermeni erkekler çalışma taburlarına gönderildi ve özel hükümet talimatları uyarınca gözden uzak yerlerde öldürüldü. Çanakkale'den Gevorg Zoolian'ın (1907 doğumlu) anlatıları bu olguya tanıklık etmektedir.

Zorla Türk ordusuna alınan Ermeni gençlerine "bu ölüm yoludur", aslında "burada bir dolu Ermeni var" denildi.

Ana! uyandır beni gideyim, talime,

Aynalı martini alayım elime,

Gitmege doğru vatan yoluna,

Buna ölüm yolu derler,

Allah saklasın!

Ermeniler çoktur, derler,

Allah kurtarsın!

Bu şarkıda Ermeni genç Türk ordusunda hizmet etmeye ve yaşadığı vatani kurtarmak için görevini yapmaya hazırsa da, çok geçmeden "seferberlik"ini onu kandaşlarından ayırmak için bir bahane olduğunu anladı.

Odalar yaptırdım bir uçtan uca

İçinde yatmadım bir gün bir gece,

Tıvenkim çadırda asılı kaldı,

Cehizim sandıkta basılı kaldı,

Konma, bülbül konma mezartaşıma,

Şu gençlikte neler geldi başıma!

Askere alınan Ermeni genç zalim Çerkez'e ona acıması için yalvardı, yoksa "yeni nişanlısı dul kalacaktır".

Kıyama Çerkez, kıyama tatlı canıma

Yeni nişanım var karalar bağlar.

Gerçekten de nişanlısı İstanbul'un tuzlu fıstığı gibi tuzlu gözyaşları döküyordu.

Tuzlu olur İstanbul'un fıstığı,

Taştan olur Ermeninin yastığı,

Kör olasın şu meydanın dostluğu:

Aldılar nazlı yarım, duyan ağlasın,

Aman aman mayrik!

(mayrik: Ermenice anne demektir)

O dönemde orduda görev yapan Hıristiyanlar'ı birliklerinden bir bahaneyle alıp gözden uzak yerlerde vurmak ya da cezaevlerinde açlıktan ölüme terk etmek yolunda özel talimatlar vardı.

*Haniya da benim tuz ekmeği yiyenler,
"Ehbap ölmeden ben ölürüm" diyenler.*

Bu arada sadık Ermeni arkadaşları

*Tıglik Sarkis,
Taslak, Misak vurulmuş,*

Ermeni askerinin kendisi de hapse atılmış:

Mapusanede üstümüze damlıyor.

Ve akrabaları:

*Anam da baş üstüne ağlıyor,
Beçara nişanlım karalar baglıyor.*

Zindanın yanı sıra Ermeni askeri her an ölüm de beklemektedir:

*Varın söyleyin anneme-damda yatmasın,
Toros oğlum gelir diye yola bakmasın,
Anama deyin-bogçam açmasın,
Çuha şalvarıma uşkur dakmasın,
Gayrı ben silama varamaz oldum,*

*Iskuhi nişanlımı göremez oldum,
Daracık sokaktan geçirmez oldum.*

Ermeni askerinin annesi seferberliğe lanetler yağdırır, genç Ermeniler bahar gülleri ve kuşlar gibi ama onlardan farklı olarak sonsuza dek yok olduğundan seferberlik daha çok bir katliama benzemektedir:

*Kör olasin sen, Enver Paşa!
Ermeni cehal kalmadı,
Gitti gül, gitti bülbül, ne diyelim!
İster ağla, ister gül, ne diyelim!*

İnsanların nefreti zamanla alaya dönüştü ve Talat Paşa'nın görünüşü, iç karakterini de ifade eden birkaç özlü sözle anlatılır oldu:

*Talat Paşa eşek gibi,
Bıyıkları yular gibi*

Seferberlik ve silahların toplanmasının ardından Ermeni aydınlarının tutuklanması geldi, bunun amacı Ermeni ulusunu yalnızca savaş gücünden değil öncü akıldan da yoksun bırakmaktı. İstanbul'daki hemen hemen tüm aydınlar bir gecede yakalandı ve Mezopotamya'nın çöllerine götürülerek katledildi. Aralarında ünlü avukat, Osmanlı Parlamentosu mensubu ve yazar Grikor Zohrab, şair Daniel Varoozhan, tarihçi-romancı Smbat Burat, doktorlar Nazaret Taghavarian ve Ruben Sevak, büyük besteci Komitas ve diğerleri vardı.

15 Mart ve 3 Nisan 1915'te Rus istihbaratı Türkiye hakkında, tüm ülkede Ermenilerin tutuklandığını, Erzurum, Dörtöl ve Zeytin'da katliamlar yapıldığını, Bitlis, Van ve Muş'ta kan-

lı çatışmaların yaşandığını, Akın'da yağma ve cinayetler yapıldığını, Anadolu'nun dört bir tarafında genel bir katliam yapıldığını bildirdi.

Savaş hareketlerinin yapıldığı Van'da Türklerin Rus askerleri gelene kadar binlerce Ermeniye oracıkta infaz etmeye zamanları oldu ve Rus ordusu yanlarında Ermeni yazarları Hovhannes Toumanian ve Alexander Şervanzade ile birlikte Van'a girdiğinde korkunç sahnelerle karşılaştı. H. Toumanian anılarında, *"çocukların alınlarına çivi çakılmıştı"* diye yazar, *"insanların organları canlı canlı kesilmiş ve farklı şekilde birleştirilmişti; çeşitli oyunlar icat edilmişti: İnsanların belinden aşağısı kazana konulup kaynatılıyor, yaşayan kısım görüp hissedebiliyordu...! Vücudun çeşitli parçalarını kızgın demir çubuklarla kesip ateşte kızartmışlardı; insanları canlı canlı kızartıyorlardı; çocukları ana-babalarının gözünde, ana-babalarını çocuklarının gözünde katlettiler"*

Rus birlikleri geri çekildiği zaman Van, Sasun, Muş, Şatak, Şebinkarahisar ve diğer yerlerde kurulan meşru müdafaa birliklerinde kahramanca savaşan çok sayıda Ermeni Dogu Ermenistan'a göç etti.

Zulüm Harput, Pontos, Malatya, Diyarbakır, Batı ve Orta Anadolu'nun Ermeni nüfuslu bölgeleri (İznik, Bursa, Ankara, Konya) ve diğer yerlerde de inanılmaz bir boyuta ulaştı.

Adana'daki Ermeniler'in hayatı da bir kabusla dönüşmüştü.

Özel bir ekonomik önem taşıyan Bagdat demiryolu, Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Adana'dan geçiyordu. Bu durum Türk hükümetini rahatsız ediyordu, çünkü Adana'da yaşayan çalışkan ve aktif Ermeniler Türk ekonomisinde güçlü bir konum edinebilirdi. Ermeni köyleri ve yerleşim yerleri Dağlık bölgede Hadjn, Zeytun'dan Dört Yol'a kadar çevreye yayılmıştı ve nüfus ipek üretimi, halıcılık ve diğer ulusal zanaatlarla uğraşsa da yeni kuşak Ermeni ve yabancı okul ve kolejlerde eği-

tim almıştı. Kaldı ki, 1877-1878 Rus-Türk savaşından sonra söz verilen, ama gerçekleşmeyen *"reformlar"*la bağlantılı olarak Türkiye'nin birçok ilinde başlayan katliamlar, doğuştan özgürlük aşığı Adanalıları tam olarak yok edememişti. Zeytun uzun süredir Türk tiranlığının yakıcı noktası haline gelmişti ve Zeytun'un cesur sakinleriyle hesaplaşma zamanıydı. Bu olayların ayrıntıları Zeytun'dan sağ çıkan görgü tanıkları Karapet Tozluyan (1903 doğumlu), Hovsep Bastıkiyan (1903 doğumlu), Eva Çulyan (1903 doğumlu), Sedrak Kaybakyan (1903 doğumlu) ve Gayane Aturyan (1909 doğumlu) anlatılarında bulunmaktadır.

Son Ermeni Krallığı'nın (11-14. yüzyıllar) haklı mirasçıları olan ve geçmişin ulusal kurtuluş mücadelesinin parlak geleceğini koruyan Adanalılar bir kez daha kendilerini feda ederek savaşabilirlerdi, ama bu plan Adana Katolik önderi Sahak Kabayan ve birçok Ermeni önde gelenler tarafından engellendi. Bunları Türk hükümeti sahte sözler vererek kandırmış, *"en küçük bir hareketin bile Türkiye'deki Ermeni nüfusunu tehlikeye sokacağı"*ni ileri sürerek Ermenileri itaat etmeye çağırılmıştı. Yazıya döktüğümüz uzun balad *"Gatagigosdan geldi kara haber"* de bu olguyu işaret eder. Hükümet diğer yerlerde olduğu gibi Adana'da da Ermeniler'in silahlarını toplamış, gençleri Türk ordusuna almıştı, bir yandan da zelim subay ve polisler çaresiz insanları soyup soğana çeviriyor, Ermeni kadın ve kızları taciz ediyordu. Bu aşağılamalara dayanamayan yirmi civarında Zeytun'lu genç, Panos Çakıryan'ın önderliğinde meşru müdafaa geçti ve ateş açtı. Ertesi gün Zeytun'un üç yüz önde geleni zincirlenerek Maraş'a götürüldü. Bazıları daragacına çekilirken, geri kalanı sürgüne gönderildi. Daha sonra Zeytun'da taş üstünde taş kalmadı.

Adana'daki Ermeni nüfusunun göç ettirilmesi ve katledilmesi 1915 baharında başladı. Birbiri ardına Maraş; Antep,

Hacın, Antakya, İskenderun, Kesap ve diğer Ermeni bölgeleri boşaltıldı.

*Sürgünlük çıktı, köy boşandı,
Benim kıymetli malım Türklere kaldı,
Çoluk - çocuk yolcu olduk,
Alan - talanı başladı.*

Silahsız, lidersiz ve çaresiz Ermeniler kamçı ve süngü darbeleri altında yaşlı gözlerle dogdukları yerlerden sürüldüler. Türk hükümetinin başlattığı soykırım politikası neredeyse tüm Ermeni bölgelerini kapsıyordu. Ermeniler buldukları yerlerde ve sürgün yerlerinde, Mezopotamya'nın çöllerinde özellikle Deyr-el-zor ve Rasülayn'da yok edildi.

Anlatıcılarımızın verdiği bilgiye göre katliam Nisan ayında, Paskalya Yortusu'nda başladı. Türkler, "Ermeniler Paskalya yumurtalarını kendi kanlarıyla boyadılar" diyordu. Şarkıya dönüşen Ermeni kederi yürek burkucudur:

*Zatik-kirakî çadır söktüler,
Bütün Ermenileri çöle döktüler,
Keçi gibi Ermenileri kestiler,
Dininin ugruna ölen Ermeni!*

Ve Ermenilere yapılan akıl almaz işkenceler başladı:

*Agaçlardan kuş uçtu,
Yandı yürek tutuştu.
Yanma, yüregim, yanma!
Bu ayrılık bize düştü,
Bu muhacirlik bize düştü,
Bu derzorlık' bize düştü.*

Deyr-el-zor çölü Ermeni soykırımının canlı mezarlığı oldu. Orada kurtuluş umudu yoktu.

*Der Zor gidersem, gelemem belki,
Ne ekmek ne su ölürüm belki.*

Günahları sırf Ermeni olan çalışkan, yaratıcı ve en eski halk, uygar insanlığın gözleri önünde yok edilirken büyük medya suskundu:

*Der zor varmadan Ermeni muhaciri oturmuş,
Hongur-hongur ağlıyor.*

Çünkü Ermenilerin koşulları dehşet vericiydi:

*Der Zor çölünde üç ağaç incir,
Elimde kelepçe, boynumda zincir,
Zincir kııldıkça yüregim incir,
Dininin ugruna ölen Ermeni!*

Göç ettirilen Ermeniler ölüm yolundan yalın ayak, kan içinde, yakıcı güneş altında susuzluktan çatlamış dudaklarla geçtiler:

*Der Zor çölünde bitmedi yeşil,
Kurşuna düzdüler elli bin kişi:
Meraktan döküldü milletin dişi,
Dininin ugruna ölen Ermeni!*

Herşey vurulan insanların kanına bulanmıştı:

*Der Zor çölünde bürüdü duman
Amanın yaman, hallerim yaman!
İnsan ve yeşil boyandı kana
Dininin ugruna ölen Ermeni!*

Ermeniler acımasızca katledildi.

*Der Zor çölünde çürüdüm kaldım,
Kargalara tahin oldum kaldım,
Oy anam, oy anam halımız yaman!
Der Zor çöllerinde kaldığım zaman,*

Ermeni halkı yalnız ve çaresizdi:

*Der Zor çölünde yaralı çokdır,
Gelme, doktor gelme, çaresi yokdır,
Allahdan başka kimsemiz yokdır,
Dininin ugruna ölen Ermeni!*

Ermeni halkının yaşlı şarkısı bir duaya dönüştü:

*Çıka-çıkta çıktım yolun başına,
Neler geldi Ermeninin başına!
Hızor² allah, hızor yetiş,
Ermeni milletini kurtar, geçir!*

Halkın içinde bulunduğu trajik durum doğanın parlak güzelliğiyle çelişiyordu:

*Sabahtan çıktım, güneş parlıyor,
Osmanlı askyarı silah yağlıyor!
Ermeni'ye baktım-yaman ağlıyor,*

Dininin ugruna ölen Ermeni!

Çöl havası ceset kokusuna doymuştu:

*Der Zorun içinde naneler biter,
Geberinin kokusu dünyaya yeter,
Bu sürgünlük bize ölümden beter,
Dininin ugruna ölen Ermeni!*

Yalnızca çöl havası değil su da kirlenmişti:

*Der Zorun içinde zincirli kuyu,
Ermeniler içtiler zehirli suyu.*

Toplumsal kötülük kendiliginden ortaya çıkan bir şerle ağırlaştı: Tifo hastalığı:

*Der Zor içinde bir sıra mişmiş,
Ermeni muhaciri tifoya düşmüş,
Oy anam, oy anam, halımız yaman!
Der Zor çölüne bulduğum zaman*

Yaşam koşulları çok kötü olduğu için yaygın hastalıktan kurtuluş yoktu. Ürkütücü sahneler birbiri ardına ortaya çıktı:

*Der Zor çölünde uzanmış, yatmış,
Kellesi yokdır ki yüzüne bakayım,
Zor duyulur inlemeleri her yeri sardı:
Der Zor varınca koptu kıyamet,
Bu kadar muhacir kime emanet?
Ermeni'ye baktım - yaman ağlıyor,
Dininin ugruna ölen Ermeni!*

“Dininin ugruna ölen” Ermenilerin cesetleri her yere Dağılmıştı ve Osmanlı askerleri “kasap” olmuştu.

*Der Zor dedikleri büyük kasaba,
Kesilen kelleler gelmez hesaba,
Osmanlı efratı dönmüş kasaba,
Dininin ugruna ölen Ermeni!*

Ermeni halkı dile gelmez bir acıyla ölüm yolundan geçiyordu:

*Gide-gide gidmez oldu dizlerim,
Ağla- ağla görmez oldu gözlerim,
Amanım, yaman halım pek yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

Deyr-el Zor türküleri arasında kirletilmiş ve çocuksuz kalmış analarla bakire kızların trajik manzaraları ayrı bir seri oluşturur:

*Şu Dağın ardında Ermeni kızı var,
Gidin, bakın çantasında nesi var?
Güzel gözleri var,
Sırma saçları var.*

Türk polisi ve komutanlar Ermeni kızlara anlatılmaz, bir zalimlikle davrandı:

*Sabahtan kalktım kapı kapalı,
Binbaşı geliyor eli zopalı,
Ugruna bırakmış kör ve topalı,
Dininin ugruna ölen Ermeni!*

Tigranakert'ten seksen yaşındaki Ermeni Karapet Mkrtciyan (1910 doğumlu) çocukluk anılarını etkileyen görüntüleri duygulu ve titreyen bir sesle aktarırken aşağıdaki dizeleri mırıldanıyor:

*Der Zor geldi bir Şekir Paşa,
Atını bağladı delikli taşa,
Ermeni sığmadı Dağ ilan taşa,
Dininin ugruna ölen Ermeni!*

“Deyr-el- Zor yolunda” diye devam etti, “biz çocukları diğerlerinden ayırdılar, vadiye doğru götürerek sıraya soktular. Büyükler üçyüz dört yüz kadardı, biz çocuklar da en az onlar kadar vardık. Bizi yeşil otlara oturtular; bundan sonra ne olacağını bilmiyorduk. Annem birkaç kez yanımıza geldi, bizi öptü öptü, sonra gitti. Biz, ağabeyim, bir yaş küçüğüm oğlan ve ben, annemin de aralarında olduğu kadınların sıra halinde uzaklaşmaya başladığını gördük. Evden çıktığımızda annemiz milli giysisini giymişti: Altın işlemeli kadife. Başı altın paralarla süslüydü, boynunda altın bir zincir vardı, elbisesinin iki yanına da içten yirmi beş altın para dikmişti. Annem son kez yanımıza gelip deli kadınlar gibi bizi öptüğünde, hatırlıyorum, üzerinde sadece beyaz iç çamaşırları vardı, ne oyalar, ne altın, ne kadife elbise... Biz çocuklar orada yaşanan olayların farkında değildik. Aslında kadınların elbiselerini birer birer çıkarmışlar, elbiseleri bir tarafa koymuşlar, ellerinden her şeylerini almışlar kafalarını baltayla uçurup vadiden aşağıya atmışlardı... Annem son kez yanımıza geldi, bizi öptü ve gitti. Yanımıza gelebilmek, üç çocuğunu öpmek için her seferinde muhafıza bir sarı lira vermiş...”

Aşağıdaki türkü de bu tarihsel olaylara dayanarak yakılmıştır:

*Sabahtan çıktım, çantama baktım,
Aglaya-sızlaya boynuma taktım,
Malımı-mülkümü devlete sattım,
Haşlıgım tükendi, evladım sattım.*

85 yaşındaki Grikor Gyozalion (1903 doğumlu), Hama kasabası yakınlarındaki Muhardi köyünde yaşlı Hıristiyan - Arap kadını sonsuz bir şükran duygusuyla hatırlıyor. Bu kadın her akşam pişirdiği pirinci ve ekmeğin parçalarını kemerinin içinde gizlice Ermeni yetimlere getirirmiş. Duvarların dibinde perişan çocuklara dağıtır, sonra karanlıkta sessizce yok olurmuş. Aynı olgu aşağıdaki şarkıda şiirsel bir biçim almıştır. Çocuğunu yitiren anne Arap köyüne sığınmış çocuklarını bulmak için koşturur.

*Yol ver, Habur yol ver, geçeyim çölü,
Evladım çis-çiplak Arabın köyü*

Fendedjak'tan Harutyun Alboyadjian (1904 doğumlu), "Öyle ki," diye anlattı "oglanlar kaçmaya mecbur edildi, sünnet edildi, sadece Türkçe konuşmaya zorlandı, kızlarsa tecavüze uğradı, sonra ya öldürüldü ya da ırklarını asilleştirmek amacıyla eş olarak alındı."

Kaydettiğimiz tarihsel tamklıklarda sayısız zorla din değiştirme vakası vardır.

Mariam Baghdishian (1909 doğumlu) beş-altı yaşındayken kızkardeşiyle birlikte sürgün yollarında, ölü olduğunu bilmeden, çöl kumu üzerinde yatan annelerinin bukleleriyle oynadığını anlattı; sonra bir Arap kadını onu evine götürmüş. Mariam orada dört yıl boyunca kuyudan testiyle su taşımış. Yüzüne mavi mürekkeple dövme yapmak istediklerinde gizlice kaçmış ve bir papazın yardımıyla Ermeni yetim yurduna sı-

gınmış:

*Türkler başladı evlad kaçmaya,
Analar kıyamadı üzü öpmeye,
Baktım ki gizlice ağlıyor yaman,
Dininin ugruna ölen Ermeni!*

Zeytun'dan Eva Chulian (1903 doğumlu), "çocuklarını ya da kızlarını annelerinden çaldıkları da oldu. Genç gelinlerle kızlara tecavüz ettikten sonra bağlayarak vadiye ya da kurumuş kuyulara attılar ve ateşe vererek hepsini yaktılar" diye nakletti.

*Hayatın çeşmeyi buz gibi akar,
Türk bacıları çadırdan bakar,
Ermeni geliyor elleri bağla,
Analar ağlıyor çocuğum deyi,
Gelinler ağlıyor hocamın deyi,
Kızlar ağlıyor namusum deyi,*

Bu müthiş altüslükle anneler çocuklarını, çocuklar ana babalarını kaybetti.

*Der Zor köprüsü dardır geçilmez,
Kan olmuş sular bir tas içilmez,
Anadan babadan vaz geçilmez,
Dininin ugruna ölen Ermeni!*

Bu anlatılması olanaksız kargaşada, öyle sanılıyor ki, ana babasız, umarsız kalmış yetim çocuklar aşağıdaki şarkının sözlerini bizzat yazdılar:

Der Zor çölünde şaşırdım kaldım,
Yitirdim anamı, yitirdim babamı,
Vay anam, vay anam halımız yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman,

Ya da daha korkunç bir şey oldu: Yürüyemeyen yaşlı ana babalarını bırakmak ve Türk polisinin kamçı darbeleri altında yaşlı gözlerle ölüm yoluna devam etmek zorunda kaldılar. Bu ayrıntıları nakleden ve şarkısını söyleyen Gayane Atoorian (1909 doğumlu), yüzünde dövme olan Zeytun'lu bir kadındı:

*Der Zor çölünde yorulduğum, kaldım,
Anamı, babamı yolda bıraktım,
Vay anam, vay anam, halımız yaman,
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

Kısmen yabancılaşmış Ermeni yetim yüregindeki acıyı Türkçe anlatmaya mecbur kalsa da, henüz kutsal Ermenice sözcük "mayrik"i unutmamıştır:

*Yeşil kurban olayım geçen günlere, mayrik!
Kırıldı kanadım, kaldım çöllerde, mayrik!
Anasız babasız, mayrik!
Düştüm diyar gurbette, mayrik!
Ya ben ağlamayım, mayrik!
Kimler ağlasın, mayrik!*

Bu yüzden Ermeni kızlar dinlerini inkar etmemek, bir Türkün karısı olmamak ve Türk çocuklar doğurmamak için "kendilerini Fırat Nehri'ne el ele attılar." Bu türküyü nakleden Mariam Baghdishian acı dolu çocukluğunu hatırlarken

gözyaşlarını siliyordu:

*Giden, giden Ermeni kızlar!
Bir gün ölüm bize düşer,
Düşmana avrat olmamaya,
Yepratın içinde ölüm bulayım...*

Mersin'den Soghomon Yetenekian (1900 doğumlu) hatıralarını bize nakletti: "Üç dört yüz kişi kemerlerini çözdü, birbirlerine bağladı ve ardı ardına Fırat Nehrine atladı; nehrin suyu görülmez oldu, cesetler su yüzüne çıkmış ve birbiri üstüne yığılmıştı; köpekler çılgnlar gibi insan eti yiyordu."

Bu tarihsel olay da şiirsel bir dille ifade edilmiş ve dörtlük olmuştur:

*Der Zor çölleri taşlıdır geçilmez,
Yeprat getir⁶ sular acıdır
Bir tas içilmez!
Ermeni kan ile su da içilmez.*

Ermeni halkı en acımasız şekilde katledildi; zorunlu göç ve sürgün yollarından çok az insan mucizevi şekilde döndü:

*Meyvasız ağaçlar meyvaya döndü,
Muhacir gidenin yarısı dönmedi.*

Umarsız insanlar öfkelerini;

*Şu muhacirlik icat eden
Cennet yüzü görmesin!*

Ya da;

*Şu sürgünlük icat eden
Cehennem yoluna kurban olsun!*

Ermeni halkı, bu canavarca katliamı sistematik bir şekilde organize eden Türk hükümeti liderleri Talat ve Enver'e de lanetler yağdırdı:

*Atım bağladım delikli taşa,
Kör olasın sen Enver Paşa!
Sen olamayasın, sen gebereyesin,
Şun' Talat Paşa!
Ermenileri dağıttın dağlarda, taşa.*

Göç ve katliam yalnızca Batı Ermenistan ve Adana'da değil Doğu ve Orta Anadolu'nun Ermenilerin yaşadığı bölgelerinde, diğer bir deyişle tüm Osmanlı Türkiye'sinde yaşandı.

Ermeni halkının infazcısı Talat Paşa, Ermeni sorununu birkaç ayda çözmüş olmakla övünüyor, Sultan Hamid'in bunu on yıllardır yapamadığını söylüyordu.

Ne var ki bu trajik günlerde yüzyılların derinliğinden gelen ve kanla kazanılan kahramanlık ruhu Ermeni halkında yeniden uyandı; Ermeni'ler, ölümü köleliğe tercih ediyor ve şiddete zorla direnmeye karar veriyordu.

Aynı yılın (1915) Temmuz ayında Musa Dag'daki yedi köyde yaşayan hemen herkes korkunç göç emrine uymamaya karar verdi.

Musa Dag'daki kahramanca çarpışmaya katılan 104 yaşındaki Movses Panossian (1885 doğumlu) bize Musa Dag sakinlerinin ettiği yemini anlattı: "*Ben burada doğdum. Burada öleceğim. Bir köle olarak ölmeyeceğim; elimde silahımla öleceğim, ama göçmen olmayacağım*" Bu tarihsel olayı, Musa Dag'daki kahramanca çarpışmaya katılmış olan Movses Bala-

banian (1891 doğumlu) ve Hovhannes İpredjian (1896 doğumlu) da doğruladı.

Herkes karşı çıkış ve intikam duygularıyla doluydu. Erkekler ve kadınlar, çocuklar ve yaşlılar mülklerini terk ederek Musa Dag'ın çıkılması olanaksız zirvesine tırmandılar. Amaçları saldırıya direnmek ve düşmanının sayısız askeriyle savaşmaktı. Elli üç günlük şiddetli çarpışmalar boyunca Yessayi Yaghoobian, Petros Demlakian ve Tigran Andressian komutasında savaşıldı. Bu dönemde dört ciddi çarpışma yaşandı. Düşman isyancı Ermenileri bastırmak için yeni kuvvetler getirdi. Musa Dag halkının silahları ve mühimmatı tükendi.

Umarsızlık içinde denizden yardım almayı uman halk beyaz çarşafı birleştirerek üzerine "*Hıristiyanlar tehlikede, bizi kurtarın*" diye yazdılar. Başka bir çarşafa da Kızılhaç çizerek dağın denize bakan tarafına yaydılar.

5 Eylül'de Akdeniz'den geçen Fransız savaş gemisi "*Guichen*" çarşafı fark etti ve yavaşladı. Yabancı dilde bir dilekçenin konulduğu metal bir kutuyu boynuna asan Movses Greguian denize atladı. Yüzerek gemiye ulaştı ve haç çıkarak mektubu kaptana verdi. 14 Eylül'de Fransız buharlı gemisi "*Jeanne d'Arc*", İngiliz savaş gemileri eşliğinde Musa Dag'ın yakınına geldi. Ve dört binden fazla Musa Dag sakini ni alarak Port-Said'e götürdü.

Musa Dağlılar orda çadırlara yerleştirildi.

Musa Dag halkı, dört yıl Port-Said'te kaldı ve tarak, kaşık, kilim, oya ve diğer ulusal zannatları yaparak geçimini sağladı.

Hayatta kalanlar çölün sıcak kumlarına harfleri yazarak Ermeni alfabesini öğrenişlerini hala, hatırlıyor. Daha sonra Ermeni Genel Birliği'nin kurduğu Sisvan okulu çadırlarında eğitime başladı, buna hastaneyle yetim yurdu da eklendi.

Özgürlükleri için savaşan Musa Dag halkı, mücadelelerini

şiiresel tarzda anlattılar:

*Osmanlının askyaları,
Musa Dağın igitları,
Gelin kızlar, çocukları
Uyan Musa Dağlı uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!*

*Osmanlının bombaları
Musa Dağın metarısları,
Bin-binlerce topları,
Uyan Musa Dağlı uyan,
Nam kaldırdın cümle cihan!*

*Fransızın vapurları,
Musa Dağın duvaları
Bin-binlerce çocukları,
Uyan musa Dağlı uyan,
Nam kaldırdın cümle cihan!**

Kahraman Musa Dağ çarpışması dünyayı sarstı; dünyaya kahramanca gelenekleri, özgürlük aşığı ruhları ve büyük irade gücü olan bir avuç insanın sonsuz kapasitesini gösterdi.

"Musa Dağ'da Kırk Gün" adlı kitabında Franz Werfel Musa Dağ halkının mücadelesini canlı renklerle ve şiiresel bir dille anlattı. Ne var ki dünya ünlü Avusturyalı yazarın verdiği alarm işaretine gereken önemi göstermedi. Daha büyük bir tehlike, Faşizm, dogmuştı.

Bunun ardından, Ekim 1915'te Mıgırdiç Yotnekhpayrian ve Harutyun Rastkelenian komutasında efsanevi Urfa mesru müdafaası organize edildi. Urfa'nın tüm Ermeni halkı ayaga kalktı, yirmibeş gün boyunca gece gündüz hiç durmaksızın

tek bir kişi gibi çarpıştılar.

*Urfa büyük ayrılmaz,
Dibi gayım Dağılmaz,
Urfanın igitları,
Hiçbir yerde bulunmaz.*

Ne var ki, Türk hükümeti oraya düzenli bir ordu gönderdi ve Urfa'nın davaya kendisini adanmış kahramanlarının direnişini acımasızca bastırdı. Bu tarihsel olayları Urfa'dan hayatta kalmış iki kişi, Khoren (1893 doğumlu) ve Nvart (1903 doğumlu) Ablatutian'lar nakletti.

Birinci Dünya Savaşı günlerinde, 1916'da iki müttefik ülkesi Fransa ve İngiltere gizli bir anlaşma (Sikes -Picaud) imzalararak Türkiye'nin yenilmesi durumunda, ikimilyonaltıyüzbin hektar ekilebilir ve verimli topraklara sahip Adana bölgesinin Fransa'nın denetimine geçmesini kararlaştırdılar. İngiliz ve Fransız yetkililer, Ermeni ulusal delegasyonuna hak vererek Ermeni gönüllülerin Türkiye'ye karşı savaşması durumunda Ermeniler'in zaferden sonra önemli siyasal haklar almasını ve Ermeni gönüllülerin yeni kurulan Özerk Ermeni Kilikya (Adana bölgesi)'nin kasabalarında garnizon kurmasını kabul ettiler.

Bunun sonucunda Türk ordusundan, sürgün yollarından, çeşitli yerlerden, hatta Amerika'dan Ermeni gençler (Musa Dağ, Zeytun, Antep, Maraş, Kessab, Hadjn, Hoosenik, Chengoosh, Sebastia, Harput, Arapkir ve diğer yerlerin sakinleri) Fransız ordusuna yazılarak Şark (Ermeni) Lejyonu'nu kurdu.

Şehit edilmiş yurttaşları için içleri intikam duygularıyla dolu Ermeni gönüllüler ölüme meydan okuyarak Alman-Türk ordularını yenilgiye uğrattı ve Filistin yakınlarındaki Ararat'da muhteşem bir zafer kazandı. Fransız komutan cesur

Ermeni lejyonerlerini övdü. 12 Ekim 1918'de General Allenby, Ermeni delegasyonu başkanı Nubar Paşa'ya bir telgraf göndererek "Emrimde Ermeni alayının olmasından gurur duyuyorum. Cesurca savaştılar ve zaferde büyük bir payları var," diye yazdı.⁹

Savaşın sonra 1920'de imzalanan Sevres anlaşması, Antant ülkelerinin Kilikya'da denetim kurması ve Türk askerlerinin Kilikya'dan çıkarılmaları hükmünü getiriyordu.

Deyr-el-Zor, Resûlayn ve diğer canlı mezarlıklardan mucizevi bir şekilde sağ çıkmış birçok Ermeni mülteci, bu olaylardan cesaret alarak yavaş yavaş Kilikya'ya döndü ve yerleşti. Geleceğe umut ve inançla bakarak terk edilmiş, meyve bahçelerini ekmeye başladılar. Ne var ki Türkler müttefik devletlerle anlaşmaya varmayı başardı ve Fransızları barış güçlerini Kilikya'dan tahliye etmeye zorladı.

Sevres anlaşmasını gözardı eden ve Fransız askeri yönetiminin kararsızlık ve zayıflığından yararlanan Türk kuvvetleri ve yerel eşkiyalar silahlarını Kilikya'nın Ermeni nüfusuna yönelttiler.

Ocak 1920'den başlayarak Kilikya'nın Ermeni semtlerine karşı bir saldırı başlattılar. Yirmi iki gün süren şiddetli çarpışma sırasında Maraş'taki onbirbin Ermeni katledildi ve yakıldı:

*Maraş'ta Maraş derler, yaman, yaman!
Maraş bu nasıl Maraş derler?
Maraş'ın içinde kilise yanar,
Kilise içinde Ermeni yanar!*

Bu trajik olayın görgü tanıklarından biri olan Yevguine Maikyan (1898 doğumlu), bir tepenin üstünde yer alan Kırk Şehitler Kilisesi'nin eşiginden yakılmış Ermenilerin yoğun yağı-

nın aktığını nakletti. Bunun ardından, Maraş'ın sekiz bin Ermeni sakini, altı bin Urfalı Ermeni'yle birlikte zorla Halep, Şam, Beyrut, Kudüs, Bağdat ve Anadolu'nun Yunan egemenliğindeki bölgelerine sürüldü.

1 Nisan 1920'de Türkler Antep'i kuşattı. Savaşın ve ateş-kesten sonra oraya yeni yerleşmiş ve huzur bulmuş onbin kadar Antepli Ermeni göçmen ve sekizbin Sebastia'lı Ermeni'nin hayatı bir kez daha altüst oldu. Adoor Levonian'ın liderliğinde hemen bir meşru müdafaa direniş merkezi kuruldu. Bu tarihsel olayları anlatan Gevork Hekimyan (1937 doğumlu) annesinden duyduğu şarkıyı da söyledi:

*Adur Paşa! kalk seni,
Çam çirayı, yak seni,
Türkler hücum ediyor,
Kamavorlar¹⁰ arş edin!*

Bu arada Kilikya'yı işgal eden kuvvetlerin komutanı Gozanoglu Dogan Bey, Hadjn Kasabasını sayısız askerle kuşattı; kasabada eskiden yaşayan otuz - otuzbeşbin Ermeni'den yalnızca altıbini soykırımdan kurtulmuştu.

*Dogan bey de geldi girdi Hacın'a
Yazık oldu sana, Koca Hacın,
Orada kapıştı epeyi bizim malımız,
Ayak altına gitti tüm bizim namusumuz, canımız.*

Düşmana göre Ermeniler'in Kilikya, Hacın kalelerinin yok edilmesi ve Ermenilerin imhası hiçbir zorluk yaratmıyordu. Ne var ki, Hacın'ın sakinleri kararlıydı. Karapet Chalian liderliğinde bir meşru müdafaa komitesi kurdular ve komutan olarak General Andranik'in silah arkadaşı Sarkis Cebeciyani

seçtiler. Hacı ve çevresi dört savunma bölgesine bölündü. Siperler kazıldı. Herkes savaş giysileri giymişti. Eli silah tutabilen 16-50 yaş arası onikibin erkeğe 132 silah dağıtıldı. Daha sonra 300 silah daha elde edildi; ama bunlar da Türk ordusuyla savaşmak için yetersizdi. Bu olgu Zeytun'dan Hovsep Böhtikian'ın (1903 doğumlu) naklettiği anılarda da doğrulanmaktadır.

Büyük bir silah ihtiyacı içinde olan Hacı bu yüzden sabırsızlıkla yurtdışından Adana Milli Birliği aracılığıyla geleceğini umduğu yardımı bekliyordu; bu yardımda yalnızca silahlar ve mühimmat değil, yeni savaşçı kuvvetler de vardı. Ne var ki hiçbir yardım gelmedi ve Hacı halkının durumu umutsuzlaştı. Mühimmatın olmayışı Hacı'nın kahraman halkını sıkıntıya soktu ve kıtlık yüzünden kedi, köpek ve fare yemek zorunda kaldılar. Bu hakikatı Hacı'dan sağ kurtulan Aharon Mankrian (1903 doğumlu) anlattı. Bu arada düşman yeni kuvvetler edinmişti. Fransız askeri temsilcileri ikili politika yürüttü ve Hacı'nın meşru müdafaa için malzeme ve kuvvet sağlama sözü vermelerine rağmen, sözlerini tutmamakla kalmayıp Türkler'e Ermeniler'in meşru müdafaa planı hakkında bilgi de verdiler. Uzun ve inatçı çatışmalardan, sekiz ay süren kahramanca bir direnişten sonra Türk güçleri toplarıyla Hacı'nın tüm taş evlerini yakıp yıkmayı başardı. Yüzlerce değerli savaşçı siperlere yığıldı; binlerce Hacı'lı zalimce katledildi; yalnızca 380 kişi kuşatmayı yarıp korkunç ateşten kaçabildi.

Aralıksız 314 gün boyunca direnen Antep şehri, ayrıca Kilikya'nın kadim başkenti Sis, kahraman Zeytun kasabası düşman eline geçti. Adana'nın ticaret merkezi Tarson ve Kilikya'nın Ermenilerin oturduğu çeşitli yerleri de düşman eline geçti, çünkü müttefik olarak yükümlülüklerine uymayan Fransız hükümeti 20 Ekim 1921'de imzaladığı bir anlaşma uyarınca Kilikya'yı Türkiye'ye teslim ederek Kilikya'nın Er-

meni halkını katliam tehlikesine mahkum etmişti.

Türk hükümeti çeşitli yerlerde başlayan meşru müdafaa çarpışmalarını ve kahramanca direnişi acımasızca bastırda, temel insan hakları ve uluslarının fiziksel var oluşu için savaşan Ermeni kahramanlar, Ermeni halkının ulusal kurtuluş mücadelesi tarihine parlak sayfalar yazdı.

Ermeni nüfusunun zorla Kilikya'dan sürülmesinden sonra sıra Anadolu Ermenilerine gelmişti. Bu Ermeniler'in çoğu 1915 Soykırımı sırasında zaten acımasızca katledilmişti, mucize eseri hayatta kalanlar da Yunan hakimiyeti altında Ermeni nüfusunun yaşadığı yerlerde, özellikle İzmir'de varlıklarını sürdürdüler.

1922'de Türkler İzmir'in Ermeni ve Yunan halkını da yakıp yıktı ve Hristiyanlar'ı denize döktü.

Afyonkarahisarlı Smbyl Berbery (1909 doğumlu) bu kitlesel trajediyle ilgili olarak yaşlı gözlerle aşağıdaki şarkıyı söyledi:

*Karadeniz'de fırtına,
Al pırtını sırtına,
Mayrik düşman geliyor,
Kızın kalmış yoluna.*

Acımasız yağma ve katliamın eşlik ettiği bu korkunç olay, Batı Ermenilerinin anılarında "İzmir cehennemi" olarak bilinir. Bu olayların görgü tanığı olan Afyonkarahisarlı Arpine Bartikyan (1909 doğumlu) Türklerin önce Ermeni mahallesini yaktıklarını duyulanarak hatırlıyordu.

Ve şöyle devam etti: "Arkamızda ateş, önümüzde deniz vardı. Ancak Türklerle kalan son altın para ve ziynetlerini verenler bu cehennem gibi kargaşadan kurtulabildi, hiçbir şeyi olmayanlar kendilerini denizin dalgalarına attılar ve ölüme

meydan okuyarak uzakta demirlemiş gemilere yüzmeye çalıştı. Avrupa bayrakları takmış gemiler evsiz Ermenileri bilinmeyen yerlere götürecekti.”

Böylece tarihsel bir gerçeklik olarak Ermeni Diasporası yaratıldı; ne var ki kayıp Anayurt rüyası Ermeni halkının anılarında canlılığı sürdürüyor; tıpkı tarihlerini oluşturan halkın kollektif belleğinde yaşadığı gibi ve halkın tarihini silmek olanaksız.

Bu açıdan Ermeni halkının anıları ve kuşaklara emanet edilmiş Türkçe şarkılar, tarihsel - bilişsel değerleri nedeniyle, basit bir dille tarihsel olayları ve Ermeni Soykırımı'nı anlatan sanatsal ama güvenilir, nesnel ve kanıtlı belgelere, tanıklıklara dönüşüyor.

Verjine Svazlian

Dipnotlar:

- 1- Yazıya geçirdiğimiz orjinal metinlerde dogal olarak Türkçe kurallarından sapmaları görmek ve Türkçe cümlelerle Ermenice kelime ve deyimlerle karşılaşmak mümkündür. Bu anlamda anlatıcılardan alınan bilgileri yalnızca içerik olarak değil biçim (dil) olarak da bozmadan korumaya çalıştık.
- 2- Toumanian H., Works, Cilt 6, Yerevan 1959, ss.212-213 (Ermenice)
- 3- Ermenice, Paskalya Yortusu.
- 4- Deyr-el-Zor'a sürgün
- 5- Ermenice "hzor" (herşeye kadir) sözcüğü Türkçe versiyonda kullanılmıştır.
- 6- Ermenice "get" (nehir) sözcüğü Türkçe versiyonla kullanılmıştır.
- 7- Ermenice "şun" (köpek) sözcüğü Türkçe versiyonla kullanılmıştır.
- 8- Svazliyan V. Moussa Dagħ. "Armenian Ethnography and Folklore" Cilt 16. Yerevan, 1984, s.132. (Ermenice)
- 9- Keleshian M., Sis-Register. Beyrut 1949, s. 599 (Ermenice)
- 10- Ermenice "kamavor" (gönüllüler) sözcüğü Türkçe versiyonda kullanılmıştır.

ERMENİ HALKININ KAYIPLARI (*)

a) İnsani Kayıplar

Doğu Anadolu

Karin (Erzurum) Vilayeti

1. Karin	185.000	ölü ve sürgün
2. Yerzenka	25.000	ölü ve sürgün
3. Bayburt	17.000	ölü ve sürgün
4. Hasankale	10.000	ölü ve sürgün
5. Tercan	10.500	ölü ve sürgün
6. Kemah	10.200	ölü ve sürgün
7. Kürtican	25.000	ölü ve sürgün
8. Beyazıt	10.200	ölü ve sürgün
9. Hınıs	21.000	ölü ve sürgün

Trabzon Vilayeti

1. Trabzon	32.700	ölü ve sürgün
2. Samsun	20.800	ölü ve sürgün

Verjine Svazlian'in "*Anılarda Ermeni Soykırımı ve Yaşayan Görgü Tanıklarının Türkçe Türküleri*" başlıklı çalışması, ağırlıkla tehcir kurbanlarının Türkçe olarak duygularını yansıttığı ezgileri derleyerek değerlendiriyor. Bütün Anadolu insanların yaptığı gibi Ermeni insanı da acılarını türkü formatı içinde dışa vuruyordu. Bunu yaparken orijinal türküler yarattığı gibi bilinen türkülere yaşanan gerçekliği yansıtan sözlerin uyarlandığı da oluyordu. Bugün özellikle Anadolu'dan sürülenlerden sağ kalanların yoğun olduğu Lübnan ve Suriye'de ikinci, üçüncü kuşak, evde büyüklerin konuştuğu Türkçe'ye kırık da olsa vakıf. Ve Anadolu'da konuşulan Türkçe'nin değişik ağızlarının da izlerini sürdürdüğünü görüyoruz. Derlenen bu türküler Ermeni trajedisinin daha değişik bir boyutuna dikkat çekiyor.